

kurių svarbiausias – klajoklinis medžiotojų gyvenimo būdas. Tiek paleolito, tiek mezolito gyventojai keitė savo gyvenamąsias vietas, kartais sugrįždavo į tas pačias, kartais įsikurdavo šalia jau anksčiau buvusių stovyklų. Neolito laikotarpiu Pietų Lietuvos gyventojai, matyt, turėjo sezonines gyvenvietes. Įprastinė gamybinio ūkio ir pastovaus gyvenimo samprata neolite ne visuomet tinka, kai kalbama apie miškų zonos gyventojus, kuriems medžioklė iki žalvario amžiaus antrosios pusės tebebuvo pagrindinis užsiėmimas.

3.7. Pietų Lietuvos akmens amžiaus kultūrų raida bei jų vieta visos Lietuvos ir Europos kontekste

Pirmieji gyventojai. Pasitraukus iš Lietuvos ledynams, pirmuoju atšilimo, biolingo, laikotarpiu (XI tūkstantmetyje pr. Kr.) Pietų Lietuvoje susidarė sąlygos, palankios pirmiesiems šiaurės elnių medžiotojams. Olandijoje, Danijoje, Šlesvige-Holšteine jau kūrėsi pirmieji Hamburgo kultūros gyventojai (Rust, 1937). Atsitiktinių dirbinių iš šiaurės elnių ragų ir kaulų, datuotų pagal geologines radimo aplinkybes biolingo laikotarpiu, pasitaikė Kaliningrado srityje ir Šiaurės Lenkijoje (Groß, 1937, 1938; La Baume, 1942). Be abejo, atskiri būreliai galėjo pasiekti ir Pietų Lietuvą, atkeliavę plačia, nusausėjusia Baltijos pakrante. Jų pėdsakų būtų galima ieškoti aukščiau III viršsalpinės upių terasos, nes ši terasa susidarė biolingo bei vidurinio driaso metu. Tuo tarpu tokių radinių dar neturime.

Pirmuosius Pietų Lietuvos paleolito radinius galėtume datuoti tik aleriodu, t.y. X tūkstantmečiu pr. Kr. Seniausios žmonių gyvenvietės aptiktos ant II viršsalpinės didžiųjų upių terasos. Ežerų pakrantėse dar nebuvo gyvenama. Ledynui stabtelėjus, vėl užplūdo klimato atšalimo banga, neapaugusiai upių šlaitais driaso laikotarpio molis šliaužė į II viršsalpinę terasą ir ji darėsi nebeapatogi gyventi. Tik tada žmonės ėmė kurtis ant III terasos. Antroje vėlyvojo driaso pusėje klimatas pasidarė kiek sausesnis, nušliaužęs molis pasidengė smėliu ir žmonės vėl ėmė kurtis ant II terasos. Tokiame aukštyje virš molio nuošliaužos buvo įsikūrusi Netiesių vėlyvojo paleolito stovykla, toks pjūvis išryškėjo Eigulių I d stovykloje prie Kauno (Rimantienė, 1996 a).

Aleriodo laikotarpio žmonių gyvenimas buvo labai judrus: mažos šeimyninės bendruomenės klaidžiojo paskui šiaurės elnių bandas labai dideliuose plotuose. Todėl Lietuvoje aptinkame ne vienos kultūros gyventojų palikimą. Išskiriamos dvi pagrindinės kultūrų grupės: Liungbiu-Bromės (Lyngby-Bromme) bei Arensburgo (Ahrensburg) – Pabaltijo madleno ir Svidrų. Be to, plito įvairūs iš jų susidarę hibridiniai variantai (Римантиене, 1971; Ostrauskas, 1999a; Rimantienė, 1996a).

Daugiausia paminklų yra Pietų Lietuvoje. Gyventojus čia viliojo ne tik sausos, pušynais apaugusios upių pakrantės, kuriomis buvo lengva keliauti, bet ir gero titnago atsargos. Kol dar buvo apsemtos apatinės terasos, sunkiai sekėsi rasti gero titnago. Didelė titnago kasykla buvo tyrinėta ant III viršsalpinės Nemuno terasos prie Ežeryno kaimo (Jablonskytė-Rimantienė, 1966 a). Titnagas buvo kasamas iš morenos – ledynų atstumto graužo. Ši kasykla daug kartų buvo lankyta įvairių paleolito kultūrų gyventojų. Antra tokio pat tipo paleolito titnago kasykla pastaruoju metu pradėta tirti prie Margionių km. Jose randama daugybė skaldytinių, nepasisėkusių ruošinių ir net nepasisėkusių dirbinių, nes gerieji išgabenti į stovyklas.

Pabaltijo madleno grupė. Paskutinysis paleolito laikotarpis Vakarų Europoje vadinamas Madlenine (Magdalenien) epocha (Breuil, Lantier, 1959), kurios paskutinis tarpsnis genetiškai ir chronologiškai siejasi su pirmųjų gyventojų įsikūrimu Pietų Lietuvoje. Daugelyje Rytų Pabaltijo paminklų randama įvairių kultūrų bruožų, todėl pasitelktas apibendrinantis Pabaltijo madleno grupės vardas, apimantis Liungbiu (Lyngby), Bromės (Bromme), Arensburgo (Ahrensburg) ir kt. panašias kultūras (Rimantienė, 1996 a). Ji išsiskiria plačiais, trumpais strėlių antgaliais, gremžtukais bei rėžtukais, vienagaliais plačių skelčių skaldytiniais. Jų mažų stovyklėlių daugiausia rasta Pietų Lietuvoje, Varėnos rajone, aukštuose Merkio upės krantuose, pvz., Smalninkų, Maskaukos 6-oji. Aukštuose užakusių ežerų krantuose aptiktos Mergežerio 8-oji, Duobupio 1 b, Glyno pelkės 6-oji ir kt. stovyklos. Šie gyventojai kasėsi titnagą ir Ežeryno bei Margionių kasyklose. Pastaruoju metu, apaugus miškais aukstosioms upių bei ežerų terasoms, tokių stovyklų surasti vis sunkiau. Šio tipo paminklų daugiausia aptikta Danijoje, Šlesvige-Holšteine, Pietų Švedijoje (Taute, 1968), ypač tarp Oderio ir Elbės upių, taip pat Pietų bei Šiaurės Lenkijoje (Schild, 1975; Sulgostowska, 1989). Atskirų paminklų yra ir Baltarusijoje, Pripetės baseine (Исаенко, 1977), ir Ukrainos Polesėje (Зализняк, 1989), net toli į rytus – prie Smolensko (Гурина, 1972). Šioms kultūroms būdingi ir kaulo bei rago dirbiniai, kurių aptikta Kaliningrado srityje bei Rytų Lenkijoje (Groß, 1939; Sulgostowska, 1989).

Svidrų kultūrų grupė. Svidrų kultūros pavadinimas yra siejamas su Svidry Wielkie (Świdry Wielkie) stovykla, tyrinėta Lenkijoje, prie Vyslos upės. Jos strėlių antgaliai dažniausiai padaryti iš siaurų, ilgų skelčių, antgalio įtvara arba visai neišskirta arba mažai išskirta. Jų įtvara, o kartais ir viršūnė plokščiai retušuota ir iš blogosios pusės (Sulgostowska, 1989; Rimantienė, 1996 a). Būdingi ir kiti siauri bei ilgi dirbiniai – gremžtukai, rėžtukai. Ruošiniai skelti nuo dvigalių ilgų skaldytinių.

Svidrų kultūra buvo paplitusi tarp Oderio, Vyslos ir Nemuno upių. Pietų Lietuva įeina į pagrindinį jos paplitimo plotą. Šios kultūros gyventojų buvo daugiau, tad dažniau randamos didelės stovyklos su daugeliu lizdų. Daugiausia svidrinių stovyklų aptikta Pietų Lietuvoje: prie Merkio upės, Nemuno vidurupio apie Kauną, vienoje kitoje vietelėje prie Neries. Tačiau jų nerasta į šiaurę nuo Nemuno ir Neries santakos. Kadangi jos rastos ant II ir III viršsalpinių upių terasų, datuojamos aleriodo bei vėlyvojo driaso laikotarpiais.

Gyventojai klajojo tuose pačiuose plotuose kaip ir Pabaltijo madleno medžiotojai. Ir titnagą kasė tose pačiuose titnago kasyklose Ežerynuose bei Margionyse, bet turėjo savo atskiras kasimo aikšteles.

Svidrų kultūra paplitusi labiau į pietus negu Pabaltijo madleno. Jos stovyklų aptinkama Baltarusijoje, Bugo ir Pripetės tarpupyje (Исаенко, 1966), taip pat palei Sožės upę, ir Kijevo apylinkėse (Sulgostowska, 1989; Зализняк, 1989) – iki Karpatų ir Tatrų priekalnių, kur manoma buvus jos centrą (Taute, 1968).

Svarbiausi paminklai Pietų Lietuvoje yra prie Merkio upės (Varėnos r.): Puvočiai (Jablonskytė, 1941), Akmuo, Mardasavo 3-ioji ir kt. Prie Neries upės žinoma Bratoniškių stovykla netoli Vilniaus ir Eigulių ties Kaunu. Daug šio tipo radinių iš Pietų Lietuvos yra senuose muziejiniuose rinkiniuose iš Kašėtų, Rudnios, Gribašos, Marcinkonių ir kitų Varėnos rajono apylinkių stovyklų.

Abiejų paleolito kultūrų grupių gyventojai, matyt, bendravo, nes dažnai jų inventoriuose aptinkama abiem kultūroms būdingų bruožų. Išsiskiria net speciali hibridinė grupė.

Epipaleolito kultūra. Aiškia klimatinę ribą tarp vėlyvojo driaso ir preborealio atitinka riba tarp paleolito ir mezolito. Nors klimatas pagerėjo, bet miško danga nespėjo greitai susidaryti. Tik preborealiumi baigiantis išnyko šiaurės elniai ir pagausėjo miško žvėrių. Juo labiau kultūra negalėjo taip greitai pasikeisti – taigi mezolito pradžioje matome tąsą tų pačių vėlyvojo paleolito kultūrų. Vėliau susidarė savitas kultūros variantas. Todėl galima kalbėti ne tik apie epipaleolito laikotarpį, bet ir apie Epipaleolito kultūrą. Ji dar panaši į paleolito, tačiau visi jos paminklai, priešingai negu paleolito, rasti ant I viršsalpinės terasos, dažniausiai tolokai nuo dabartinio upės ar ežero kranto.

Epipaleolito stovyklų daugiausia surasta Pietų Lietuvoje. Jų radinių aptikta Dubičių Paežerio, Viečiūnų 2-ojoje, Pamerkinės, Glyno ežero 6-ojoje, Katros ištakų ir kt. gyvenvietėse, atskirų paminklų – prie Neries bei Kauno marių apsemtoje teritorijoje.

Žiedadulkių analize ir radiokarboniniu metodu geriausiai datuota Kabelių 2-oji stovykla (Ostrauskas, 1999 b). Joje buvo išlikę 3 izoliuoti kultūriniai mezolito sluoksniai. Apatinysis priklausė preborealiumi. Jo radiniai epipaleolitinio pobūdžio: dvigaliai skaldytiniai, svidrinio tipo strėlių antgaliai, galiniai ir dvigaliai gremžtukai, rėžtukai. Kultūrinis sluoksnis buvo durpingas, su išlikusiomis medžių ir kaulų liekanomis. Jis buvo nuplautas nuo ežero šlaite įsikūrusios stovyklos. Stovyklos židinių anglis radiokarboniniu metodu buvo datuotos taip pat VIII tūkstantmečiu pr. Kr., t.y. preborealio laikotarpiu.

Tuo metu šiaurinėje Lietuvos dalyje jau pasireiškė Kundos kultūra, pasižymėjusi kaulo bei rago dirbiniais ir kai kuriais savitais titnago dirbinių tipais. Abi kultūros veikė viena kitą, susidarė plati jų bendravimo zona. Epipaleolito stovyklų aptikta Latvijoje (Заропска, 1981), Šiaurės Rytų Lenkijoje ir Pietų bei Vakarų Baltarusijoje. Tuo metu kai Rytų Europa dar vadavosi iš paleolito palikimo, Vakarų Europoje jau įsivyravo grynai mezolito kultūros.

Mezolito kultūra. Pereinamojo tipo iš epipaleolito į mezolito kultūrą pavyzdžiu galėtų būti Maksimonių 4-oji stovykla (Jablonskytė-Rimantienė, 1966 b). Jos titnago inventorių gana stambus. Yra episivdrinių bei epimadleninių strėlių antgalių, tačiau šalia jų ir įvairių lancetų. Vis dėlto dar nėra mezolitui būdingų įstatomųjų ietigalių ašmenėlių, mikroskeltelių bei joms skelti pieštuko tipo skaldytinių.

Pagal Kabelių 2-osios stovyklos stratigrafiją, mezolito laikotarpis prasidėjo antroje preborealio pusėje – VIII tūkstantmečio pr. Kr. antroje pusėje. Atsirado nauji titnago apdirbimo būdai. Ruošiniai buvo skeliami nuo vienagalių skaldytinių. Skeltės dalijamos vadinamąja mikrorėžtuko technika, pradedami gaminti įstatomieji ašmenėliai ir mikrolitai, bet dar pasitaikė ir kotinis atipiškas antgalis, su nuoskala ir

retušu, iš skaldytinių dalių suformuoti rėžtukai, įvairios ylos ir gražteliai, ovaliniai kirveliai skersai nuskeltais ašmenimis ir kt. Apatiniame mezolito sluoksnyje rasta briedžio kaulų.

Mezolito Nemuno kultūroje šalia iš epipaleolito paveldėtų dirbinių tipų atsiranda daugybė įstatomųjų ašmenėlių ir jiems nuskelti skirtų pieštuko pavidalo skaldytinių. Gremžtukai ankstyvose stovyklose stambūs, vėlyvose smulkėja, taip pat ir rėžtukai. Didžioji antgalių dalis yra įvairaus tipo lancetai. Apie mezolito vidurį šalia šio inventoriaus atsiranda skersiniai antgaliai – trapecijos (Римантене, 1971).

Pietų Lietuvoje nemaža mezolito kultūros paminklų aptikta prie Derėžnyčios upės, Netiesų, Druskininkų, Švendubrės apylinkėse, Merkio upės krantuose, prie Kašetų ir Rudnios. Radinių kilmė sudėtinga. Episvidriniai antgaliai ir visas senasis gremžtukų bei rėžtukų rinkinys paveldėtas iš epipaleolito kultūros. Lancetai ir pleištai atėjo iš Vakarų su Maglemosės kultūros banga ir įvairiais jos variantais ankstyvajame mezolite, o vėlyvajame pasireiškė Pietų ir Pietryčių įtaka.

Atskiri dirbinių tipai, priklausantys mezolito kultūrai, paplitę labai įvairiai, tačiau ta sritis, kur paplitus jų visuma, gana kompaktiška ir ribos ryškesnės negu paleolito kultūrų. Vakaruose ji apėmė visą Kaliningrado sritį ir Šiaurės Lenkijos kampą, menkai siekdama Vyslą, pietryčiuose nusidriekė iki Pripetės aukštupio ir apėmė Nemuno baseiną Vakarų Baltarusijoje (Тимофеев 1983; Więckowska 1975; Исаенко 1966).

Neolito Nemuno kultūra. V tūkstantmetyje pr. Kr. Pietų Lietuvos gyventojai pradėjo gamintis keramiką (Rimantienė, 1999 a). Šį požymį laikome neolito pradžia. Vakarų archeologų požiūriu šis rodiklis per menkas, nes Vakaruose neolito požymiu laikoma tik gamybinio ūkio pradžia. Tačiau ir keramika jau rodo perėjimą į naują etapą, tam tikro sėslumo pradžia. Su tuo reikėtų sieti ir ryškiau išsiskiriančią kultūrinę sritį, kuri labai ilgai reliatyviai nekito.

Titnago dirbiniai ankstyvojoje fazėje dar labai artimi mezolitiniais, o keramikos, kaip ir visose ankstyvose keraminėse kultūrose, labai mažai ir ji savita. Molio masėje vyrauja augalinės priemaišos, dažnai su ilgais plaušais. Puodai smailiadugniai, tiesiais arba nežymiai į vidų ar išorę išriestais kakleliais. Pakraštelis apvalus, kartais paplonintas. Puodų sienelės gana plonos – 8–10 mm, tik dugnelis gerokai storesnis. Angos diametras paprastai siekia 25–35 cm. Puodai buvo lipdyti iš plačių juostų, jų sandūros išlygintos. Puošti tik viršutinėje dalyje – duobutėmis, kartais dvigubomis, katpėdėlėmis, giliais trikampėliais, kartais smulkių dantukų juostelėmis.

Vidurinio neolito gyvenvietėse keramikos atsiranda daugiau. Šalia pačių primityviausių papuošimų atsiranda nauji. Ypač būdingi iš vidaus, kartais dar ir iš viršaus išpausti gumburai ant kaklelio, kurie suteikia jam labai savitą profilį, būdingą tik Nemuno kultūros vidurinei fazei. Atsiranda ornamentų ir ant liemens, ypač išpaudėlių, pleištukų, nagų išpaudų skersinių juostų. Būdingas juostelėmis languotas puodo paviršius.

Idėja gamintis keramiką, be abejo, atėjo iš Vidurio Europos. Smailiadugnė puodo forma yra Rytų Europos kilmės. Ji galėjo atsirasti ten, kur iki keramikos vandeniui nešioti buvo siuvami iš odos ar tošies smailiadugniai maišeliai. Ornamentika primityvi ir ji kartojasi įvairiose ankstyvojo neolito kultūrose. Artimiausia Dnepro-Doneco badytinė keramika Ukrainoje (Телегин, 1968). Vidurinio neolito keramikos ornamentikoje įvairesnių motyvų (pvz., gumburų ant kaklelio) kilmės taip pat galima ieškoti Ukrainoje. Tačiau tuo metu jau pasireiškė ir kitų kultūrų, ypač Rutulinių amforų kultūros, įtaka.

Lietuvoje ankstyvojo ir vidurinio neolito Nemuno kultūros gyvenviečių pėdsakų aptikta Dubičių 3-iosios, 2-osios, Versminio 1 B, Šakių lankos, Margių 1-osios, Ežeryno 23-iosios (Rimantienė, 1981, 1991), Zapsės 5-osios (Juodagalvis, 1994), Papiškių 4 B (Brazaitis, 1992) ir kt. Pietų Lietuvos gyvenvietėse.

Pietų Lietuva yra šiaurinis Nemuno kultūrinės srities pakraštys, kurios pagrindinė teritorija yra Baltarusijos Nemuno aukštupys. Į rytus Nemuno kultūra nesiekė Minsko, o į šiaurę – Berezinos upės (Чарняускі, 1979; Чернявский, 1994). Pietuose ji apėmė vakarinę Polesės dalį, Pinsko r., apylinkes prie Stygės upės (Исаенко, 1976). Vakaruose Nemuno kultūros paminklų yra Kaliningrado srityje (kiti archeologai juos kartais išskiria į atskirą kultūrą) (Тимофеев, 1987, 1988; Тимофеев, 1983), iš kurių žymiausias yra Cedmano (Sierovo) A ir D, Ančių pelkės (Utinoe Boloto) gyvenvietės.

To paties tipo paminklų yra ir Šiaurės Rytų Lenkijoje. Iš jų žinomiausi: Vožna Vieš, Dudka, Sosnia, Lipkiai, Grabovka ir kt. (Kempisty, Sulgostowska, 1976; Kempisty, 1970, 1973).

Taigi Nemuno kultūra buvo paplitusi nuo Nemuno vidurupio ir aukštupio šiaurėje bei rytuose iki Vyslos žemupio vakaruose. Pietuose ji siekė vakarinę Polesės dalį. Greičiausiai Nemuno žemupio ji neapėmė.

Palyginę su mezolito kultūros paplitimo sritimi, galime pastebėti, kad jos beveik sutampa. Tuo tarpu šiaurinę Lietuvos dalį buvo apėmusi Narvos kultūros sritis, Padneprėje – Dnepro-Doneco kultūra, šiaurės rytuose – Valdajaus ir toliau Volgos aukštupio kultūros. Vakariename Pabaltijy vyravo Ertebiolės kultūra.

Datavimui duomenų nedaug. Turime dvi ankstyvas datas iš Katros Nemuno kultūros gyvenviečių:

Katros 1-oji – (Ki-7642) 6550±70 b. p./cal 5607 (5481) 5472 BC,

Katros 2-oji – (Ki-7645) 6080±70 b. p./cal 5190 (4959) 4852 BC.

Visos ankstyvosios gyvenvietės buvo įsikūrusios visai žemai, prie buvusių ežero krantų, kai vandens lygis prieš I ežerų transgresiją buvo smarkiai kritęs. Tokiose gyvenvietėse kaip Margių 1-oji ar Zapsės 5-oji matome, kad vidurinio neolito sluoksnis susiklostęs jau transgresijos paplautame smėlyje su pilkais intarpais. Turime keletą vidurinio neolito gyvenviečių datų. Visos jos iš IV tūkstantmečio pr. Kr.:

Zapsė 5-oji – (Vs-977) 4860 ± 260 b. p./cal 3958 (3647) 3363 BC,

Cedmar A – (Bl-2162) 5280 ± 50 b. p./cal 4221 () 3997 BC,

Dudka – (Gd-2593) 4870 ± 110 b. p./cal 3764 (3650) 3535 BC.

Kalibruotomis datomis Nemuno kultūros pradžios reikėtų ieškoti greičiausiai VI ir V tūkstantmečių pr. Kr. sandūroje, o pabaiga nutįsusi iki žalvario amžiaus.

III tūkstantmetis pr. Kr. buvo labai neramus įvairių kultūrų plitimo ir naujų formavimosi etapas. Pietų Lietuvą palietė dvi svarbiausios kultūrų srovės: Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos.

Rutulinių amforų kultūros įtaka. Tai buvo Vidurio Europoje III tūkstantmetyje pr. Kr. susiformavusi gyvulių augintojų ir žemdirbių kultūra. Ji išsiskiria savita keramika. Pagrindiniai puodų tipai yra rutulinės amforos, puodai su piltuvėlio formos kaklais ir dubenys. Tradiciniai keramikos puošybos elementai yra įvairiai sukomponuoti stulpiukų išpaudai. Puodai buvo lipdomi iš molio masės su labai stambiomis grūsto granito priemaišomis, paviršius apglaistomas.

Rutulinių amforų kultūra Vidurio Europoje viduriniame neolite buvo viena reikšmingiausių kultūrų. Ji suklestėjo tuomet, kai Pietų Lietuvoje baigėsi Nemuno kultūros vidurinio neolito fazė, o Šiaurės Vakarų bei Rytų Lietuvoje – vidurinio neolito Narvos kultūros fazė. Voluinėje ir Podolėje ji sutapo su ankstyvąja ir vidurine Virvelinės keramikos kultūros faze (Wislański, 1966; Szymt, 1996 a; 1996 b; Kadrow, Szymt, 1996).

Arčiausiai Pietų Lietuvos Rutulinių amforų kultūros paminklų aptikta Gardino srityje. Tai neatsitiktinių gyventojų palikimas, nes aptikta ir kapinynų (Чарняускі, 1972; 1992; Charniauski, 1996) Volkovisko r. Krasnoselje ir Maly Jodkoviči vietovėse. Greičiausiai Rutulinių amforų kultūros žmonės buvo čia įsikūrę nedidelėmis grupelėmis, matyt, privilioti gero titnago kasyklų prie Rosės upelio (Гурина, 1976).

Kai kurie ryškūs pokyčiai vidurinio neolito keramikoje tikriausiai atsirado bendraujant su Rutulinių amforų kultūros žmonėmis, pvz., labai stambios grūsto kvarcito priemaišos molio masėje. Kartais priemaišų būna tiek daug, kad puodai tampa labai trapūs. Šiai masei reikėjo ir specialios paviršiaus apdailos, todėl būdavo padengta angobu, kuris išdegus net blizga. Ornamentuotų puodų rasta Katros ištakų gyvenvietėje.

Rutulinių amforų kultūra egzistavo neilgai – manoma, kad ne daugiau kaip 500 metų, tačiau jos įtaka buvo labai reikšminga. Vietiniai gyventojai, medžiotojai ir žvejai, per šią kultūrą susipažino su gamybinio ūkiu – gyvulininkyste ir žemdirbyste. Tai ryškiai rodo šios kultūros pajūrio gyvenviečių – Šventosios 2/4 A ir 6-osios (Rimantienė, 1996 b, 1996 c) radiniai – mediniai arklai bei grūdai. Pietų Lietuvoje tai liudija akmeniniai kapliai, rasti Margių 1-ojoje, Barzdžio miško gyvenvietėje ir kt.

Turime porą radiokarboninių datų iš Pietų Lietuvos Rutulinių amforų kultūros gyvenvietės. Datuoti žirgo dantys:

Katros ištakos – (Ki-7620) 4135±65 b.p./cal 2876 () 2580 BC,

(Ki-7619) 4060±70 b.p./cal 2841 () 2473 BC.

Šios kultūros palikimas labai ryškus vėlyvajame neolite ir ypač pereinamuju į ankstyvąjį žalvario amžių laikotarpiu, nors savo pagrindinėje paplitimo srityje ši kultūra jau buvo užgesusi ir susilieję su kitomis. Šie požymiai skiria vidurinio neolito Nemuno kultūros keramiką nuo ankstyvojo etapo. Iš šios kultūros nusižiūrėti ir dar retai pasitaikantys stulpiukų išpaudėliai bei tekstilinių atspaudų ploteliai.

Virvelinės keramikos Pamarių kultūra. III tūkstantmetyje pr. Kr. Vidurio Europoje plačiai paplito ir Virvelinės keramikos kultūra. Jos paminklų randama nuo Reino upės vakaruose iki Volgos aukštupio rytuose. Šiaurėje ji apėmė Skandinavijos pietinę dalį ir Suomijos pietvakarinius pakraščius, pietuose siekė Vidurio Europos kalnynus. Tokiuose dideliuose plotuose kultūra buvo labai nevienoda ir sudarė kompleksą giminiškų kultūrų ir grupių, kurias siejo bendri bruožai. Svarbiausios keramikos formos yra taurės ir amforos, papuoštos virveliniais išpūdais, žuvų ašakų pavidalo įpjovomis ir kt. išpūdais bei įraižomis. Būdingi gerai apdirbti akmeniniai laiviniai kovos kirviai, laidota atskiruose kapuose miego padėtyje, dažnai pilkapiuose (Buchvaldek, 1969). Visa tai tėra tik elementai, kurie kartojasi įvairiose kultūrose. Teoriškai iš šių elementų sukomponuotas modelis buvo pavadintas bendruoju (bendraeuropiniu, vieninguoju, A horizontu) horizontu (Glob, 1945; Struve, 1955; Beran, 1997).

Pastaruju metu manoma (Wolf, 1997), kad nereikėtų ieškoti vienos bendros Virvelinės keramikos kultūros protėvynės. Ji galėjo susidaryti Europoje tam tikrų, tuo tarpu gerai nežinomų permainų tarp 3200 ir 2900 m. pr. Kr. metu. Tos permainos – tai klimato pagerėjimas, socialinių struktūrų, gyvenenos, laidojimo, ūkio, technologijų pokyčiai, prekyba su tolimesniais kraštais. Tad šiame procese dalyvavo daug kultūrų. Mes nežinome, kaip veikė visi minėti veiksniai, tačiau rezultatas – vietinės tos pačios kultūros sritys, kurios susidarė didelėje Europos dalyje. Aplink pietinę Baltijos dalį vėl matome tas giminiškas kultūrinės sritis, kurios išsiskyrė ir anksčiau: pietvakarinėje pusėje susiformavo stipri Atskirųjų kapų kultūros sritis, pietrytinėje – Pamarių kultūros.

Pamarių kultūra paplitusi tarp Vyslos žemupio ir Dauguvos. Taip pavadinta ji buvo todėl, kad jos paminklų pradžioje buvo randama tik tai Kuršių marių ir Aistmarių pakrantėse. Čia tyrinėtose ir didžiosios Pamarių kultūros gyvenvietės: Žucevas (Žurek, 1954), Nida (Rimantienė, 1989), Suchačius (Ehrlich, 1941) ir kt. (Kilian, 1955).

Pietų Lietuva yra šios kultūros periferija. Ji niekad nebuvo išties apgyventa šios kultūros žmonių. Randame tik tai mažų stovyklėlių, dažniausiai tik su vienu židiniu. Šie gyventojai įsikurdavo paprastai seniau apleistose gyvenvietėse prie ežerų, matyt, laikinose, žvejybai patogiose vietose. Tokios vienos šeimos stovyklėlės Pietryčių Lietuvoje buvo įkurtos Dubičių Paežerio, Šakių lankos (Rimantienė, 1992), Margių 1-ojoje gyvenvietėse. Į vakarus nuo Nemuno vidurupio (Juodagalvis, 1988, 1992) žinomos Kubilėlių, Dusios, Gedupio ir kt. gyvenvietės. Nedidelių šios kultūros gyvenviečių aptikta ir Kaliningrado srityje, pvz., Tušino, Ančių pelkės (Utinoje boloto) (Тимофеев, 1979, 1983), ir prie jos prisišliejusioje Lenkijos dalyje (Gumiński, 1997; Gumiński, Fiedorczuk, 1989). Taigi didžiulės žemdirbių gyvenvietės kūrėsi daugiausia Baltijos pakrantėse, o toliau į krašto gilumą traukė atskiros šeimos, kurios vertėsi greičiausiai medžiokle bei žūkle, galbūt turėjo ir gyvulių.

Matyt, šią kultūrą atnešė nevietiniai gyventojai. Tai buvo ir laiko mada, todėl ji ir sugebėjo įsilieti į vietines kultūras. Tos mažos judrios šeimyninės bendruomenės mainais ir egzogaminėmis vedybomis ar kitais keliais sugebėjo perteikti daug kultūrinių, ūkinių bei socialinių naujovių, kurios menkai teatsispindi archeologinėje medžiagoje. O tai, kas lengvai įžiūrėta, kaip antai keramikos ornamentika ir formos, nebuvo patys svarbiausieji požymiai.

Pamarių kultūros Lietuvoje egzistavimo pradžia pagal radiokarbonines pajūrio gyvenviečių datas turėjo siekti III tūkstantmečio pr. Kr. pradžią. Tokia, pvz., yra Šarnelės gyvenvietės Žemaičių aukštumoje data: (Vs-318) 4260 ± 90 b. p./cal 2919 (2884) 2704 BC.

Pamarių kultūros pabaiga – apie 1800–1700 m. pr. Kr. Atrodo, kad Pietų Lietuvoje turime ne pačių ankstyviausių šios kultūros gyvenviečių pėdsakus.

Taigi ji egzistavo tuo pat metu kaip ir vėlyvesnės Nemuno kultūros fazės. Rutulinių amforų, o vėliau Virvelinės keramikos kultūros atneštąsias naujoves vietiniai gyventojai perėmė ir, matyt, susiliejo su ateiviais. Vėlyvajame neolite vėlyvąją Nemuno kultūrą jau randame labai pakitusią ir sustiprėjusią.

Ankstyvojo žalvario amžiaus kultūra. Susiurbusi į save artimiausių kultūrų pasiekimus ir dar iš tolimesnių Europos sričių plintančias paskatas, Nemuno kultūra persiformavo akmens ir žalvario amžiaus riboje. Šioje fazėje pastebime labai išryškėjusius vėlyvosios rytinės Rutulinių amforų kultūros požymius, kurie, beje, perimti per vidurinio neolito Nemuno kultūrą. Naujose puodų formose galima įžiūrėti visų vietinių kultūrų palikimą ir tolimesnę raidą. Būdingos taurelės, piltuvo formos indai. Nauji yra tulpės pavidalo

puodeliai pastorintu kakleliu, ryškiai atloštu kaklu puodai, labai išpūstos puodynėlės ir kibiro pavidalo indai. Ornamentikoje taip pat įsivyrėja nauji motyvai: įvairiai išdėstyti stulpiukų išpūdai, perlinės eilutės, vadinamasis „skaitytuvų“ („spygliuotosios vielos“) motyvas, juostelės, įraižos ir kt. Paviršius būna iki blizgesio apglaistytas.

Šiems puodų siluetams ir ornamentikai artimiausios paralelės surandamos Šiaurės Lenkijos paminkluose tose srityse, kur ankstyvajame ir viduriniame neolite buvo paplitusi Nemuno kultūra (Cofła-Broniewska, Koško, 1982; Czebreszuk, 1996) – vadinamoji Linino fazė (Wislański, 1979). Jai irgi būdingi tie patys keramikos bruožai: paviršiaus apglaištymas, brūkšniavimas, tie patys puodų tipai ir ornamentika.

Tolimesnė šios kultūros tąsa – Tšcineco horizontas, kurio keramikoje atsirado naujų požymių: tai į išorę nusklembta puodo briauna, aštrus rumbelis ant kaklo ir kt. (Rimantienė, Ostrauskas, 1998).

Titnago dirbiniuose galime įžiūrėti ir aiškią vietinių kultūrų tąsą, ir ryškų kitų to meto Europoje plintančių kultūrų poveikį. Nauja, per visą Europą plintanti dirbinio forma – tai titnaginiai durklai. Ši mada plito iš tų centrų, kur buvo daug tam tinkamo titnago (Behrens, 1969; Struve, 1955; Petersen, 1993). Ypač daug jų buvo gaminama ir eksportuojama Jutlandijoje (Lomberg, 1973). To laikotarpio Europos kultūroms būdingi stambūs dirbiniai, dideli skaldytiniai ruošiniai.

Ankstyvojo žalvario amžiaus gyvenvietės kūrėsi dažnai irgi ankstyvesnių gyventojų pamėgtose vietose, tačiau jos buvo daug didesnės, su daugeliu židinių – taigi pastovesnės. Ryškesni pavyzdžiai galėtų būti Margių 1-osios, Barzdžio miško, Kubilėlių, Dusios, Dubičių Salaitės, Katros ištakų viršutiniųjų horizontų gyvenvietės.

Tolimesnis likimas. Pasekę Pietų Lietuvos kultūros raidą per visą ilgą, beveik 10 tūkstantmečių, laikotarpį, matome, kad buvo susidariusi griežtai neapribota, tačiau ryšius palaikanti kultūrinė sritis pietinėje Baltijos pakrantėje. Joje visą laiką išsiskyrė vakarinis ir rytinis variantai, kurie susisiekię plačiame ruože tarp Vyslos ir Oderio. Ši kultūrinė sritis buvo atvira visoms Europos naujovėms. Naujos srovės pasiekdavo Pietų Lietuvą maždaug tuo pačiu metu, kai jos plito visoje Europoje. Čia jos buvo greitai adaptuojamos, o vietinė kultūra, nepaisant vis atplūstančių naujų srovių, išlikdavo panašiose buvusiose ribose. Naujienos plito ir kaip visuotinė mada, ir mainų, ir egzogaminių vedybų keliu. Jos atnešdavo ir atsikėlę nauji gyventojai. Pirmieji atvykėliai dideliuose laisvuose plotuose galėjo gyventi salelėmis tarp senųjų gyventojų.

Ta sumaištis baigėsi, kai visoje Lietuvoje apie II tūkstantmečio vidurį ėmė įsigalėti Brūkšniuotosios keramikos kultūra. Ji formavosi gana ilgą laikotarpį, kol I tūkstantmetyje pr. Kr. užgožė visas vietines kultūras. Tuo metu Baltų sritis galutinai atskilo nuo Vidurio ir Vakarų Europos.